

miatt, amelyre a pedagógusok gyakrabban reagáltak büntetéssel, mint terápiával. Mindezek ellenére sokan képesek voltak megőrizni pozitív énképüket és tanulmányaik folytatására koncentrálni. A többségük olyan családból származik, ahol nem volt példa az iskolaköteles koron túl folytatott tanulmányokra, és néhányuknak meg kellett küzdeni a rokonok vagy gondozók ellenállásával vagy szkepticizmusával, amikor úgy határoztak, hogy 16 éves koruk után is folytatják a tanulmányaikat.

Ez könnyebb volt, ha olyan iskolába jártak, ahol az általános szokás az volt, hogy 16 éves kor után is az iskolában maradnak, vagy ha a fiatalnak olyan barátai voltak, akik egyetemre készültek (Cameron 2010, Jackson et al. 2011)

A vágyaikat tekintve elmondható, hogy ezek általában szerények voltak: olyan képesítések megszerzése, amelyek révén stabil álláshoz juthatnak, és végső soron saját otthonuk megteremtése és család alapítása, amely a reményeik szerint nagyon különbözni fog majd a saját vérszerinti családjuktól. A pályafutásukkal kapcsolatos vágyaik többnyire nem voltak specifikusak és lefelé változhattak a tényleges nehézségek fényében, például ügyvédből jogi asszisztensre. (Jackson et al. 2011)

Az egy évvel később készített második interjú megmutatta, mennyire jutottak a rövid távú céljaik megvalósításában. Közülük többen kénytelenek voltak különböző akadályok miatt módosítani a céljaikat vagy elhalasztani azok megvalósítását. Ilyen akadályok voltak többek között a gyermekgondozási kötelezettségek, a megromlott egészség, a szakemberek támogatásának hiánya, illetve a menedékkérők esetében a nyelvi problémák és a bizonytalan jogi helyzet. Néhány fiatal terveiben törést okozott, hogy egyre nehezebb állást találni, illetve hogy a helyi hatóságok a romló gazdasági helyzet miatt csökkentették a pénzügyi hozzájárulást. (Jackson et al. 2011)

Magyarországon mind a 35 utógondozói ellátott tanult az első interjú időpontjában. A fiatalok harmada tanult felsőfokon a mélyinterjú időpontjában, rajtuk kívül még 12 fiatalnak ugyan megvolt az érettségije, de nem tanult tovább, hanem valamilyen szakmai tanfolyamot végzett éppen. Hat fiatal próbálta az érettségit letenni, és öt fiatal járt szakmunkásképzőbe. A tanulás mellett többen dolgoztak is, öten rendszeresen tanulás mellett (illetve egy fiatal főállásban dolgozott egyetemi levelező szak mellett), de rajtuk kívül is számoltak be az interjú során többen arról, hogy a nyári időszakban vagy alkalmanként diákmunkákat vállaltak.

Az ellátást nevelőszülőnél vették igénybe, vagy az intézményes ellátás keretében biztosított utógondozotti férőhelyeken: gyermekotthonokban, lakásotthonokban éltek más gyermekvédelmi gondozásban nevelkedett társakkal vagy utógondozói otthonokban laktak.

A fiatal felnőttek az egyik legnagyobb problémának az utógondozói ellátásból való kikerülést követően a lakhatás megoldását látják, véleményük szerint ebben az utógondozói ellátásban dolgozók nem tudnak hathatós segítséget nyújtani.

A fiatal felnőttek jellemzően külső baráti kapcsolatokkal rendelkeznek (olyanokkal, akik nem a gyermekvédelmi rendszerben nevelkedtek), erre törekszenek is. A gyermekvédelmi rendszerben élőkkal való kapcsolatukat inkább sorstársi kapcsolatnak, mintsem barátságának gondolják. A barátságok kialakításának legjellemzőbb színtere az iskola. Sokan ugyan beszámolnak az iskolában, gyermekközösségben elszenvedett sérelmeikről, melynek következtében kialakult bennük egyfajta védekező mechanizmus múltjuk, családi hátterük, nevelkedési körülményeik elrejtésére. A gyermekvédelmi háttér miatt, illetve a cigány származásuk esetében származásuk okán többen találkoztak diszkriminációval, főleg azok, akik intézményes ellátásban részesültek. (Rác 2012, Korintus et al. 2011)

Családi életükre jellemző, hogy a legtöbb esetben komplex, régóta húzódo problémák voltak a családban, a bántalmazás, elhanyagolás főleg az alkoholizmusból eredt. Az anyagi problémák a legtöbb narratívában említésre kerültek, de nagyon ritka, hogy ez volt az egyedüli probléma a családban. Az interjúkból kitűnik, hogy a fiatalok hosszú éveket töltöttek rendezetlen körülmények között, fizikailag és mentálisan elhanyagolva, szülői szeretet és

gondoskodás hiányában. A vérszerinti szülők a legtöbb esetben alacsonyan kvalifikáltak: többen az általános iskola 8. osztályát sem fejezték be, a szülők közül többen munkanélküliek és inaktívak vagy fogyatékkal élők. (Rácz 2012, Korintus et al. 2011)

14 fiatal felnőtt 4 éves kora előtt került a gyermekvédelmi szakellátásba, míg 16-an 10-16 éves koruk között kerültek a rendszerbe. A gyermekvédelmi szakemberek tapasztalata szerint a tanulmányok folytatása szempontjából a későbbi életkorban rendszerbe kerülők veszélyeztetettebbek. A gyermekvédelmi szakemberek úgy tartják, hogy azok a gyermekek, akik ebben a korban kerülnek be a rendszerbe, már annyira sok hátrányt halmoznak fel, hogy ezeket a rendszer nem képes ellensúlyozni. (Korintus et al. 2011)

Az interjúalanyok többsége pozitív véleménnyel van az intézményes ellátásban dolgozó gyermekvédelmi szakemberekről. Azok, akik nevelőszülőnél nőttek fel, szoros kapcsolatban vannak a nevelőszülővel, azt mondták, hogy sosem tett a nevelőszülő különbséget a saját és a nevelt gyermekei között és ez segítséget jelentett a családba való beilleszkedésben. Az egyenrangúként való kezelés az érzelmi támogatás mellett az anyagiak terén is megnyilvánult. Többen pozitívként említették meg, hogy a szakellátás és az utógondozói ellátás ideje alatt találtak egy-egy olyan szakembert, akinek a személyisége, életmódja, világlátása példaértékű a fiatal számára, akivel megoszthatja a gondjait. Ezekről a szakemberekről azonban azt gondolják, hogy a gyermekvédelemben is egyedinek tekinthetők, ez a fajta együttműködési készség tapasztalataik szerint nem jellemző mindegyik szakemberre. (Rácz 2012, Korintus et al. 2011)

A mintában szereplő felsőfokon tanulókkal kapcsolatban a legfontosabb jellemző, hogy ezek a fiatalok döntő részben egy évvel később is ugyanott tanultak. Mindössze ketten hagyták ott felsőfokú tanulmányaikat, mindkét esetben a munka (anyagi függetlenség) volt a fő indok. Összesen tizenkét olyan fiatal volt, aki valamilyen iskolarendszeren kívüli szakképzésben vett részt. Ezek a tanfolyamok nagyon népszerűek a gyermekvédelemben nevelkedettek körében, mert egy-két év alatt új szakmát szerezhetnek ezekben a képzésekben (2010-es jogszabály módosítás még inkább ezt a tendenciát erősíti). Többféle motiváció jellemző ezekre a fiatalokra. Egy részük sikertelen felvételi után a következő lehetőségre várva kezd bele egy tanfolyamba, más részük újabb szakmákkal igyekszik kiegészíteni eredeti végzettségét, bízva abban, hogy annál jobb esélyeik lesznek a munkaerő-piacon, minél több szakma van a birtokukban. (Korintus et al. 2011)

Interjúalanyaink döntő többsége nem hagyott ki hosszabb időt az iskolából. A felsőoktatásba bekerült interjúalanyaink jellemzően jelentős kihagyás nélkül jutottak el a középiskola befejezéséig. A 35 interjúalany közül 14 nem 18-19 éves korában, hanem ennél idősebben szerezte meg a középfokú végzettségét. (Korintus et al. 2011)

A tanulmányok fontosságának hangsúlyozása mögött több érv is megfigyelhető. A legfontosabb és szinte mindenkinél megjelenik, hogy a tanulást azért tartják fontosnak, hogy különbek legyenek vérszerinti családjuknál, a továbbtanulás kitörési lehetőséget és a szüleik életénél egy jobb és anyagilag is stabilabb életet jelent számukra. A kitörési vágy, a múlttól való elhatárolódás gyermekkoruk óta fontos motivációs erőként hat rájuk. A tanult ember képéhez általában pozitív tulajdonságokat társítanak, olyan ember, akit megbecsülnek, tisztelet veszi körbe, magas presztízsű munkát végez, jól keres. (Rácz 2012, Korintus et al. 2011)

A tanulmányokkal kapcsolatos rövidtávú tervek három lehetséges alternatíva köré szerveződtek. 1) A terv a tanulmányok egy év múlva való folytatása volt, mely a megkezdett iskolákra érvényes, 2) a megkezdett tanulmányok befejezését követően további tanulmányok megkezdése volt a kitűzött cél, 3) a megkezdett tanulmányok befejezését követően munkavállalás volt a fiatal felnőtt elképzelése. A felsőfokú tanulmányokat folytatók esetében a külföldi ösztöndíjpályázatok, esetleges munkavállalás, a nyelvtudás fejlesztése is megjelenik a rövid távú tervek között. Általános terv, hogy a fiatal felnőttek szeretnék igénybe venni egy

év múlva is az utógondozói ellátást, amely a tanulmányokat folytatók esetében 24/25 éves korig jár. Ezt az időszakot az önálló életre való felkészülés, az anyagi helyzet megalapozása érdekében tartják fontosnak. A középtávú tervek a tanulmányok befejezése miatt már a munkavállalás köré szerveződnek, így a fiatal felnőttek gondolkodásában a diploma vagy a szakma megszerzése után a főszerep a munkáé lesz. Terveik szerint a tanulmányok befejeztével szakmájukban fognak elhelyezkedni. A fiatal felnőttek alapvetően már a családi élet köré tervezik az életüket tíz év múlva. Ekkora úgy képzelik el magukat, hogy egy biztos lakhatás és munka mellett stabil párkapcsolatban élnek, melyben gyermeket is vállalhatnak. (Korintus et al. 2011)

Következtetések és megállapítások a döntéshozatal és a gyakorlat számára

Jackson et al. (2011) véleménye szerint a gyermekvédelemben nevelkedettekre nem igaz az a becki tézis, hogy az egyén életének alakulására irányuló döntésekre kevésbé hatnak a normatív korlátok és az elvárt szerepek, valamint a nemek, etnikumok és osztályok szerinti megkülönböztetések. Éppen ellenkezőleg, a fiatalok ezen halmozottan hátrányos csoportja esetében a társadalmi osztály és az identitástudat, valamint a választási lehetőségek korlátozott volta közötti kapcsolat erős. Annak ellenére, hogy az állami gondozási rendszerbe kerülve a fiatalok közül néhányan olyan erőforrásokhoz férhettek hozzá, amelyek az eredeti családjukban nem lettek volna elérhetőek számukra, a kutatás eredményei azt sejtetik, hogy a velük kapcsolatba kerülő szakemberek többsége legalább akkora valószínűséggel erősíti meg bennük az oktatásukkal és pályafutásukkal kapcsolatos osztály- és nem alapú feltételezéseket, mint amekkora valószínűséggel azokon változtatni próbálnak. (Jackson et al. 2011)

A remények és álmok az esetek többségében igen szerények, bár reálisak. Motivációjuk egyértelmű mozgatórugója, hogy a lehetőségeikből a lehető legtöbbet hozzák ki, különös tekintettel arra, hogy a szüleikétől eltérő életet élhessenek. Az oktatásra elsősorban a foglalkoztatás felé vezető útként gondolnak, bár egyesek esetében az egyetemi tanulmányok megkezdése komoly vonzerővel bír a későbbi társadalmi felemelkedés reményében.

A fiatalok szakemberekkel kialakított kapcsolata semmi esetre sem kompenzálja a társadalmi tőke vagy a vérszerinti családjuktól kapott támogatás hiányát. A legtöbbjük nem kapott személyre szabott pályaválasztási útmutatást, vagy ha mégis, akkor egyszeri esetről volt szó. A vizsgált fiatalok közül azokat, akik képesek voltak világosan megfogalmazni jövőbeli céljaikat, leggyakrabban barátaik és rokonaik vagy a média befolyásolta.

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy az állami gondozásban felnövő fiatalok közül a korábban feltételezetttnél többen rendelkeznek a képességgel és motivációval, hogy a tankötelezettségi kor után további képzésben, illetve felsőoktatásban vegyenek részt. A problémát az okozza, hogy számukra többé-kevésbé lehetetlen, hogy a megszokott oktatási útvonalat kövessék az iskolaköteles kor utáni tanulmányokon keresztül. Sokszor az egyetemig eljutottak között is sok olyan pályafutást találunk, amelyet számos megszakítás, kerülő és újrakezdés tarkít.

Ezek a fiatalok a családon belüli bántalmazás vagy mellőzöttség, az iskolatársaik erőszakoskodása, valamint a hiányos iskolalátogatás és az otthoni támogatás hiánya okozta gyengébb iskolai teljesítmény miatt kevesebb önbecsüléssel rendelkezhetnek. A gyermekvédelemben ezt a tendenciát tovább erősíti, hogy a szakembereknek is alacsonyok az elvárásaik az oktatási karrierrel szemben, holott a szakemberek kulcsfontosságú szerepet játszhatnak a fiatalok támogatásában, hogy folytassák a tanulmányaikat a tankötelezettségi kor után is. (Jackson et al. 2011)

Probléma az is, hogy nincs a gyermek életében olyan nevesített, felelőséggel felruházott személy, aki segítené őt, illetve nincs a gyermekvédelmi szakellátás intézményeiben egy stratégiai terv arra nézve, hogyan lehetne követni, motiválni a gyermeket

a tanulmányai terén. Nincsenek konkrét felelősök a gyermek életében arra nézve, hogy hogyan alakul iskolai pályafutása a bekerüléstől a rendszer végső elhagyásáig. Ebből következik az is, hogy nincs reális jövőképük a gyermekeknek, nehezen igazodnak el a pályaválasztás idején, hogy merre orientálódjanak. Magyarországon a fiatal felnőttek az utógondozói ellátás igénybe vételének lehetőségét fontosnak tartják, elsősorban a tanulmányaik folytatása és a jövőjük megalapozásához szükséges időnyerés miatt. Elvi szinten igaz az, ha egy fiatal felnőtt az eddigi iskolai teljesítménye, egyéni képességei és motivációja alapján szeretne felsőfokú végzettséget szerezni, a gondozási hely és az illetékes Tegyesz is igyekszik ebben minden anyagi és erkölcsi támogatást megadni. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az egyes Tegyeszek, illetve gondozási helyek és gondozási formák (intézményes ellátás, nevelőszülő) is jelentős különbségeket mutatnak anyagi helyzetük, ebből kifolyólag a fiatal felnőttek támogatása terén. Általános tapasztalat, hogy a fővárosban utógondozói ellátást igénybe vevők, illetve azok, akik intézményes ellátás keretében veszik igénybe az ellátást, pénzügyi lehetőségeiket tekintve jobb helyzetben vannak. (Korintus et al. 2011)

A kutatás eredményei alapján a következő „policy” ajánlásokat fogalmaztuk meg a két ország vonatkozásában:

- Az iskolai teljesítményt az egyéni képességeken és a gyermekvédelmi szakellátás rendszerébe való bekerülés idejéig felhalmozott traumákon, iskolai hátrányokon kívül számos tényező befolyásolja. A gyermekvédelem felelőssége óriási abban, hogy a gyermekek stabil gondozási helyre kerüljenek, megvalósuljon a végső elhelyezésre való törekvés elve (*permanency planning*) a gondozási hely megválasztásánál. Továbbá a gyermek a személyiségéhez, egyéni szükségleteihez igazodóan, nem pedig a rendelkezésre álló férőhely-kapacitás alapján kerülhessen a szakellátás különböző ellátási formáiba, mint intézményes és nevelőszülői ellátás.
- Fontos kívánalom, hogy a gyermek iskolai teljesítménye a szakellátásba való bekerüléstől kezdve dokumentáltan követe legyen, standardizált formában. Legyen írásos terv az iskolai előmenetellel kapcsolatosan, és legyen egy olyan személy, aki a gyermek sorsának alakulásáért felelősséget vállal, az életében és így az iskolai karrierjében bekövetkezett változásokat nyomon követi. Ez egyfajta gyermekvédelmi szemléletváltást jelent, amelynek egyik fókuszja az iskolai előmenetel tervezett segítése, tudatos pályaválasztás előkészítése, a gyermek jövőjének megalapozása.
- Olyan végzettséget szükséges támogatni a szakemberek részéről, amelyek illeszkednek az egyéni elképzelésekhez, készségekhez és a munkaerő-piaci kívánalmaknak is az előrejelzések alapján megfelelnek. Érdemes lehet magasabb elvárásokat megfogalmazni (pl.: szakmunkás képző helyett szakközépiskola és érettségi), mert a tapasztalatok azt mutatják, hogy minél magasabb végzettséget céloz meg valaki, annál tovább jut az iskolarendszerben.
- Kiterjedt statisztikai adatgyűjtések készítése és gyermekvédelmi témájú kutatások támogatása szükséges a célcsoport helyzetének mélyebb megismerése érdekében. A gyermekvédelmi statisztikák jelenleg minimális adatot tartalmaznak a gyermekvédelmi gondoskodás alatt álló, tankötelezettségi korú gyermekek oktatási részvételével kapcsolatosan. Magyarországon egyáltalán nem rendelkezünk információval arra vonatkozóan, hogy a nagykorúvá vált, jelenleg utógondozói ellátásban élők milyen fokon, milyen területeken folytatnak tanulmányokat. A felsőfokú tanulmányokra vonatkozóan pedig csak becslések állnak a rendelkezésre. Problémát jelent továbbá, hogy intézményi adatgyűjtés történik, így egyéni szinten nem állnak rendelkezésre az elérhető gyermekvédelmi adatok. Az alappopuláció oktatással kapcsolatos adatgyűjtése pedig nem tartalmaz bontást a gyermekvédelemben élőkre vonatkozóan. Az oktatásra és gondozásra

vonatkozó statisztikákat kombinálni kell, illetve részeire kell bontani annak bemutatására, hogy a gondozásból kikerülő, különböző jellemzőkkel (nem, etnikum⁹ stb.) bíró fiatalok milyen aránya ér el megadott képzési szinteket.

- Részletes tanulási értékelést kell készíteni a gyermekek gondozásba vételekor, és a lehető legkorábban meg kell kezdeni az intenzív felzárkóztatási segítség nyújtását.
- A gondozott gyermekeket a normál oktatásban kell tartani, igényeljen az bármilyen további támogatást.
- A tanároknak tisztában kell lenniük a gondozási rendszerrel, és a gyermekvédelmi szakembereknek, szociális munkásoknak jól tájékozottnak kell lenniük az oktatással kapcsolatban.
- A gyermekek iskolán belüli és gyermekvédelemben történő pszichoszociális támogatására is nagy szükség lenne. (Rácz 2009; Jackson et al. 2011: 44-45, Korintus et al. 2011: 58-59)

Felhasznált irodalom

- Bryderup, Inge M. (2008): *Literature Review – Denmark*, Danish School of Education, University of Aarhus, Denmark, Manuscript, April 2008 (YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga)
- Cameron, Claire - Jackson, Sonia - Hauari Hanan – Hollingworth, Katie (2011): *Young people from a public care background: pathways to further and higher education in England - A case study* (WP5 UK Report) Thomas Coram Research Unit, Institute of Education, University of London, UK
- Európai Roma Jogok Központja (2007): *Fenntartott érdektelenség - Roma gyermekek a magyar gyermekvédelmi rendszerben. Záró-tanulmány, kézirat, 2007. december, Budapest*
- Gyarmati Andrea - Csák Róbert - Rácz Andrea (2009): *Gyermekvédelmi gondoskodásban élők továbbtanulásának, felsőoktatási részvételének vizsgálata az országos statisztikai adatok tükrében, valamint a Területi Gyermekvédelmi Szakszolgálatok gyermekvédelmi gondoskodásban élők oktatási részvételének, továbbtanulásának elősegítésével kapcsolatos feladataival kapcsolatos kérdőíves felmérés eredményeinek bemutatása*, YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga, kézirat, 2009, SZMI, Bp.
- Hodosán Róza - Rácz Andrea (2009): Szakmai képzésben részesülő, gyermekvédelmi szakellátásban élő fiatalok iskolai pályafutásának vizsgálata. *Család, Gyermek, Ifjúság* 2009/4. 14-24.
- Höjer, Ingrid - Johansson, Helena - Hill, Margreth (2008): *State of the Art Consolidated Literature Review - The Educational Pathways of Young People from a Public Care Background in Five EU countries*, (editors: Claire Cameron and Sonia Jackson), Manuscript, July 2008 (YIPPEE kutatócsoport munkaanyaga)
- Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató 2007.* (SZMM-SZMI közös kiadványa, Bp. 2009.)

⁹ Magyarországon nincsenek konkrét adatok a gyermekek etnikai hovatartozásáról, ugyanis az adatvédelmi törvény tiltja, hogy származási dimenziók mentén bármilyen adatot erről rögzítsenek. „Az etnikai hovatartozáshoz fűződő adatok különleges személyes adatnak minősülnek, ezért hivatásos dokumentumok csak akkor tartalmazhatnak erre vonatkozó információt, ha annak nyilvántartására az érintett személy felhatalmazást ad.” (Neményi és Messing, 2007) Minden ezzel kapcsolatos adat kutatásokra hivatkozott becslésen alapul, valamint szociológiai, demográfiai tények alapján történtek kísérletek arányuk becslésére. Kutatók állítják, hogy a roma származású gyermekek felülreprezentáltak a gyermekvédelemben. A European Roma Rights Centre (Európai Roma Jogok Központja, 2007) egyik kutatási konklúziója, hogy a roma származású gyermekek nagyobb eséllyel kerülnek gyermekvédelmi gondoskodásba, mint nem roma származású társaik. Miután bekerültek, szinte biztosan ott is maradnak 18 éves korukig.

- Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató 2008.* (NCSSZI és NEFMI közös kiadványa, Bp. 2011)
- Gyermekvédelmi Statisztikai Tájékoztató 2009.* (http://ncsszi.hu/kutatasok-1_10/szocialis-es-gyermekvedelmi-szolgaltatasok-2_35/gyermekvedelmi-statisztikai-tajekoztato,-2009-n_88)
- Ifjúság 2008 - Gyorsjelentés* (2009): (szerk.: Szabó Andrea - Bauer Béla) Szociálpolitikai és Munkaügyi Intézet, Budapest
- Jackson, Sonia (2007): Care leavers, exclusion and access to higher education. In.: Dominic Abrams, Julie Christian and David Gordon eds.: *Multidisciplinary Handbook of Social Exclusion Research*, Chichester, UK pp. 115-135
- Jackson, Sonia – Cameron, Claire - Hollingworth, Katie – Hauari, Hanan (2011): Chapter 3: England. In. Sonia Jackson – Claire Cameron eds: *Young people from a public care background: pathways to further and higher education in five European countries – final report of the YIPPEE project* Thomas Coram Research Unit, Institute of Education, University of London, UK, 34-46
- Korintus, Márta –Rácz, Andrea –Csák, Róbert (2011): Chapter 4: Hungary. In. Sonia Jackson, Claire Cameron eds.: *Young people from a public care background: pathways to further and higher education in five European countries – final report of the YIPPEE project*, Thomas Coram Research Unit, Institute of Education, University of London, UK, 47-58.
- Neményi Mária - Messing Vera (2007): Gyermekvédelem és esélyegyenlőség. *Kapocs*, IV. évf. 1. szám, 2-19.
- Országos kompetenciamérés, 2008. www.kompetenciameres.hu
- Rácz Andrea (2009): Gyermekvédelemből a felsőoktatásba – a felsőoktatási részvételt befolyásoló endogén és exogén tényezők. *Kapocs* VIII. évf. 4. szám, 34-43.
- Rácz Andrea (2012): „Barkácsolt életutak, szekvenciális (rendszer)igények” - *Gyermekvédelmi szakellátásban nevelkedett fiatal felnőttek iskolai pályafutásának, munkaerő-piaci részvételének és jövőképeinek vizsgálata*. Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszék könyvsorozat, L'Harmattan Könyvkiadó és Terjesztő Kft., Budapest
- Oktatási statisztikai évkönyv, 2007/2008.* (szerk.: Csécsiné M. E. - Könyvesi T. - Kozma-Lukács J. - Tuska Zs.) OKM, Budapest, 2008.
- Stein, Mike (2005): *Resilience and Young People Leaving Care*. Joseph Rowntree Foundation, York
- Szöllősi Gábor (2003): A gyermekvédelmi probléma mint társadalmi konstrukció. *Esély* 2003/2. 75-95